

Janusz Rieger
Warszawa

Gwary nadszańskie w nowym świetle¹

Ukraińskie gwary nadszańskie stanowią niezwykle ciekawy przedmiot badań. Położone na zachodnim skraju obszaru ukraińskiego, będące w kontakcie z językiem polskim, częściowo należały do zwartego obszaru ukraińskiego, częściowo były przemieszane z gwarami polskimi. Czasem to przemieszanie dotyczyło wsi sąsiednich, czasem w jednej wsi mieszkali Ukraińcy i Polacy. Wśród rzymskich katolików byli tacy, którzy na co dzień posługiwali się dialektem ukraińskim, ale przecież znali także polski i umieli się nim dobrze posługiwać. Znajomość języka polskiego była przed wojną zapewne bardzo rozpowszechniona.

Maria Przepiórska określiła badane przez siebie gwary mianem „gwara nadszańska” („надсянський говір”). Wobec silnego zróżnicowania obszaru i wobec braku cech łączących go, wydaje się słuszniejsze użycie określenia „gwary nadszańskie” („надсянські говірки”).

Obszar gwar nadszańskich jest określany w różnych pracach rozmaicie, ale tylko M. Przepiórska zaproponowała kryterium jego wydzielenia, o czym dalej. Na terenie dzisiejszej Polski gwary nadszańskie występowały, mówiąc najogólniej, pomiędzy liniami biegnącymi od Sanoka i Dobromila na południu oraz rzeką Tanew na północy (na północ od Tarnobrodu). Wschodnia granica gwar nadszańskich nie jest do końca określona; F. Żytko pisze o szeregu izofon oddzielających te gwary od gwar naddniestrzańskich (opolskich), H. Szyło pokazuje gwary nadszańskie w granicach dzisiejszej Ukrainy w postaci wąskiego pasa wzdłuż granicy polsko-ukraińskiej pomiędzy Niżankowicami i Krakowcem, u W. Kuraszkiewicza sięgają one mniej więcej od Dobromila po Rawę Ruską. Granicę południową M. Przepiórska wyznacza na południe od linii Dynów–Przemyśl, dalej mówi o pograni-

¹ Na podstawie: *Атлас українських надсянських говірок*. На підставі польових записів Стефана Грабця опрацював Януш А. Рігер. Львів (oddane do druku w Instytucie Ukrainoznawstwa NANU we Lwowie). Dołączono tu 6 map dla pokazania sposobu opracowania map Atlasu.

czu z gwarami łemkowskimi i bojkowskimi; temu pograniczu należałoby się raz jeszcze dobrze przyjrzeć uściślając jego związki z wszystkimi gwarami tak, jak zostało przedstawione pogranicze łemkowsko-bojkowskie. Na schematycznej mapce W. Kuraszkiewicza gwary nadszańskie sięgają na południe po Sanok–Dobromil. Trzeba też rozważyć, czy i w jakim stopniu gwary w okolicach Tarnobrodu nie są także gwarami pogranicznymi, w tym wypadku z gwarami ukraińskimi ciągnącymi się kiedyś dalej na północny wschód. Gwary ukraińskie w okolicach Przemyśla, Jarosławia i Lubaczowa po wysiedleniach w latach 1945–1947 zachowały się jedynie w kilku wsiach na wschód od Przemyśla. Nie zostały one dotąd wystarczająco opracowane.

Przedwojenna monografia Marii Przepiórskiej wraz z późniejszym uzupełnieniem z pogranicza południowo-wschodniego pozostaje niezastąpiona, bo przynosi wiele cennych materiałów i wniosków, także syntetycznych często podaje szczegółowo, z jakich wsi zebrano materiał, w jakich wsiach dane cechy autorka notowała, choć ujęcie zjawisk językowych nie zawsze uwzględnia system języka i chociaż nie zawsze podano lokalizację zjawisk. Autorka omawia w swej książce wcześniejsze prace Iwana Werchratskiego. Inne prace obejmują bądź pojedyncze problemy, bądź język poszczególnych wsi; cenne są tu zwłaszcza dwa artykuły Władysława Kuraszkiewicza, oparte na zapisach przedwojennych; nie wiemy czy były inne jego zapiski z gwar okolic Biłgoraja na północ od Tarnobrodu (na co wskazywałyby jego uwagi o wsiach z okolic Biszczy) i czy się zachowały. Zapisy terenowe różnych osób z kilku wsi „nadszańskich” do przyszłego atlasu gwar ukraińskich, prowadzone pod kierunkiem Iwana Ziłyńskiego, opracował Josyp Dzendzeliwski, a wydał Mieczysław Karaś. W rękopisie pozostawał do niedawna świetny pod względem tak leksykalnym, jak i gramatycznym *Atlas gwar nadszańskich i łemkowskich* Myrona Onyszkiewicza, opracowany na podstawie wywiadów z przesiedleńcami na Ukrainę, opisujący język bliski stanowi sprzed wojny, sprzed silnych wpływów z jednej strony ukraińskiego języka literackiego, a z drugiej – rosyjskiego; obecnie przygotowuje go do druku Instytut Ukrainoznawstwa NANU we Lwowie. Zapisy Stefana Hrabca, wówczas asystenta Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (po wojnie profesora na Uniwersytecie Łódzkim) z lat 1938–1939 z dużego obszaru gwar nadszańskich, zebrane przez jedną osobę według jednego w zasadzie kwestionariusza, mają wartość bezcenną, a ich opracowanie stanowić będzie kolejny pomnik gwary, która przestała istnieć. Dla zapewnienia jednolitości materiału, co ważne zwłaszcza dla fonetyki, nie uległem pokusie włączenia do *Atlasu* zapisów innych autorów.

W latach siedemdziesiątych XX wieku zapisywałem i nagrywałem gwary na wschód od Przemyśla, ale moje i moich współpracowników materiały czekają na opracowanie. Kilka lat temu badała gwarę Nienowic, a później Kalnikowa Tatiana Kołodyńska. Gwary nadszańskie po stronie ukraińskiej badały i badają różne osoby. Bibliografię literatury o gwarach nadszańskich przedstawiła Łesia Chomczak.

*

Stefan Hrabec zebrał materiał do *Atlasu* w latach 1938–1939. Wcześniej prowadził on badania terenowe pod kierunkiem Jana Janowa na Huculszczyźnie oraz pod kierunkiem Zdzisława Stiebera na Bojkowszczyźnie i wykorzystał zdobyte wówczas doświadczenia. Ułożył stosowny kwestionariusz, wzorowany na kwestionariuszu do badania gwar bojkowskich, i według niego zbierał materiał (kwestionariusz „bojkowski” został opublikowany w t. 7 *Atlasu gwar bojkowskich* wraz ze starszym, liczącym 500 pytań, kwestionariuszem próbnym). Zgodnie z panującymi wówczas tendencjami bardzo dobrze wychwytuje on zjawiska fonetyczne, także leksykę, w mniejszym stopniu dotyczy zagadnień z zakresu morfonologii i fleksji; tu kwestionariusz nadsański jest bogatszy niż bojkowski.

Siatka punktów obejmuje wsie „odpytane” według pełnego kwestionariusza liczącego 600 pytań i kilka wsi, w których materiał został zebrany według kwestionariusza „uzupełniającego” liczącego 200 punktów. W *Atlasie* na pograniczu łemkowsko-bojkowsko-nadszańskim wykorzystano w kilku punktach zapisy S. Hrabca do atlasu bojkowskiego częściowo według kwestionariusza podstawowego, częściowo – według tego starszego oraz według kwestionariusza „targowego” (do odpytywania na targu) liczącego 70 pytań.

Kwestionariusz Hrabca koncentrował się głównie na fonetyce oraz leksyce i zawierał stosunkowo niewiele pytań z morfologii i słowotwórstwa. Stąd w *Atlasie* znalazło się 286 map leksykalnych (na niektórych przedstawiono różnice słowotwórcze), 48 map akcentowych, 67 map morfonologicznych i morfologicznych oraz 173 mapy z zakresu fonetyki i fonologii. Ponadto cały szereg wyrazów, brzmiących podobnie na całym mapowanym obszarze, przedstawiono na mapach morfologicznych i fonetycznych. Mapy akcentowe można traktować jako leksykalne, gdyż bardzo często chodzi tu o wpływy polskie (także leksykalne). Mapy fonetyczne często są mapami zbiorczymi, ale osobnymi znakami przedstawiono na nich odrębne wyrazy dla pokazania ewentualnych zjawisk nietypowych, reprezentowanych w pojedynczych wyrazach.

Jak już wspomniano wyżej, na badanym terenie pozostały tylko relikty ludności ukraińskiej. Przed wojną był to teren o niejednorodnym składzie ludności. Niektóre obszary były w większości zamieszkałe przez Ukraińców, niektóre – przez Polaków. Niektóre wsie były zdecydowanie ukraińskie, niektóre były mieszane, w niektórych Ukraińcy stanowili mniejszość; ludność żydowska liczyła 5–100 mieszkańców w 28 z badanych wsi, a od 160–240 w czterech.

*

Atlas gwar nadszańskich w znacznej mierze potwierdza spostrzeżenia Marii Przepiórskiej-Owczarenko odnośnie do cech właściwych gwarom nadszańskim,

w wielu miejscach je uściśla, w pewnych przedstawia inaczej, niektóre dodaje. Pokazuje też zasięgi wielu cech, choć brak zapisów z biłgorajskiego, z okolic Mościsk oraz z terenów pomiędzy Sanem i Wiarem nie pozwala na pełny opis gwar nadszańskich w oparciu jedynie o materiały *Atlasu*. Tak więc wspomniane wyżej prace nadal będą wykorzystywane. Dzisiaj można zapisywać gwarę w kilku wsiach po polskiej stronie granicy i w większej ich liczbie po stronie ukraińskiej i jest to materiał cenny, ale już często nieporównywalny z tamtym.

Materiał S. Hrabca, a w konsekwencji obszar *Atlasu*, z jednej strony nie obejmuje części gwar nadszańskich, a z drugiej pokazuje poza gwarami, przez M. Przepiórską zaliczanymi do nadszańskich, także gwary na południe od linii Dynów–Przemyśl; M. Przepiórska zaliczyła je do pogranicza nadszańsko-łemkowsko-bojkowskiego i omówiła w odrębnym artykule. To „pogranicze” jest w *Atlasie* potrzebne, bo gwary te bywają zaliczane do nadszańskich (tak jest m.in. na mapce Kuraszkiwicza), z którymi mają wiele cech wspólnych. Ponadto pozwala ono na pokazanie nawiązań obszaru nadszańskiego do gwar sąsiednich, a także na pokazanie granic pewnych zjawisk językowych. Brak punktów na wschodzie i na północnym wschodzie oraz dalej z gwar sąsiednich nie pozwala na pokazanie tam takich nawiązań, pozostawiając to zadanie do odrębnego opracowania.

M. Przepiórska w swej monografii zwraca uwagę na pewne tendencje rozwojowe gwary. Uwagi S. Hrabca o różnicach pomiędzy leksyką czy poszczególnymi formami u ludzi starych i u młodych, np. o cofaniu się tylnego y czy o zamianie dawniejszego *sp'yći* przez nowsze *spr'yxy* – niestety niezbyt liczne – pokazują tendencje rozwojowe gwary, a cytowane są w zapisach.

*

Najsilniejszym atutem *Atlasu* jest pokazanie zróżnicowania **leksyki** gwar nadszańskich, dotąd nieprzedstawianej; jak można się było spodziewać, wpływy polskie są silniejsze w zachodniej części, np. *z'ecko*, *pokr'yva* ~ *dyt'yna*, *krop'yva*, por. [Rieger 2002]. Czasem obserwujemy jednolitość słownictwa naszych gwar w opozycji do gwar pogranicza łemkowsko-bojkowskiego, np. *hor'a*, *j'eleń*, *m"iśaćok* ~ *pid*, *'oteń*, *m"iśać*, ale niekiedy wyróżnia się większy obszar na południe od linii Dynów–Przemyśl, np. *bahr'o*, *str'yina* ~ *zvin*, *str'yjna*. Niekiedy odrębne leksemy ma pas północny w okolicach Cieszanowa (czasem dochodząc do Leżajska), np. *derż'anka*, *hr'ada* (do wieszania ubrań), *jarm'o* (do noszenia wody) ~ *χr'esna* i *χrešč'ennyća*, *żerdka*, *n'oši* i *š'ajdy* etc. Szereg wyrazów wyróżnia pas wschodni, biegnący wzdłuż dzisiejszej granicy państwowej, np. *b'ulby* etc., *dryhl'i*, *może jar*, *tor'ik* ~ *kart'offi*, *studen'yina*, *vesn'a*, *takr'ik*. Kilka map pokazuje „karpacyzmy”, które mogły się pojawić wraz z północną falą tzw. kolonizacji wołoskiej, np. *geł'etka*, *rumeg'aje* 3 sg., a w południowym pasie przychodziły z gwar łemkowskich i bojkowskich – lub brak takich wyrazów, por. [Rieger 1998]. Własnych

wyrazów nadszańskich jest niewiele, np. *t'elka* 'koryto dla świń', *ž'arva* i *ž'ar* 'rdza' (ten sam leksem, co *irž'a* etc.). Wiele leksemów niewykazujących zróżnicowania przedstawiono na mapach morfonologicznych i fonetycznych, a dotrzeć do nich można poprzez indeks. Leksyka gwar nadszańskich zostanie bardziej szczegółowo omówiona w innym miejscu.

Pokazano też zróżnicowanie **akcentowe** tych gwar, przy czym większość zjawisk dotyczy nowszego akcentu na zgłosce drugiej od końca pod wpływem polskim, np. *'osa*, *'potik*, *m'eža*, a to cofnięcie akcentu w różnych wyrazach występuje na różnych obszarach, por. [Rieger 2004].

W zakresie **morfonologii i morfologii** przedstawiono ważne, ale tylko wybrane problemy, co jest wynikiem ograniczonego zakresu kwestionariusza w tym zakresie.

Wyrównania analogiczne (morfologiczne)

Mamy tu wyrównania – lub ich brak – w zakresie tzw. wzdłużenia zastępczego w różnych pozycjach, np. *vor'it*, *por'ih*, *ber'izka* ~ *vor'ot*, *por'oh*, *ber'ezka* czy *vdiv'ec*, *s'ijka*, (*piv*) *k'irća* ~ *vdov'ec*, *s'ojka*, (*piv*) *k'orća* czy *p'eč'y* ~ *p'ič'y* (liter. пект'и), czy wreszcie *dryv'a* ~ *drov'a*, gen. *m'oχu* ~ *mχu*. Zjawisko to w różnych wyrazach ma różne zasięgi.

Mamy tu wyrównania w zakresie nom. sg. dawnej deklinacji na *-*ū-* typu *c'er-kva* ~ *c'erkov*, mamy wyrównanie w temacie w nom. pl. *v'oka* (~ *v'očy*).

Obecność na części obszaru form gen. sg. *p'ysara* należy objaśniać raczej wyrównaniem do nom. sg. z twardym *-r*, bo **f* przed *'a* oraz *'e* (<*'a*, **e*) na ogół zachowuje miękkość.

Wpływ deklinacji twardotematowej na miękkotematową na większej części mapowanego obszaru przedstawiono na przykładzie form *pšen'yceŭ* ~ *pšen'ycoŭ* instr. sg. oraz (*vid*) *n'eho* ~ (*vid*) *n'oho* w rozrzuconych punktach.

Na całym mapowanym obszarze występują w zasadzie stare formy infinitivu na *-čy*, np. *spečy*. W Biszczy W. Kuraszkiewicz notuje również starą formę z *č*: *napečy*. Wyrównania w zakresie takiego infinitivu możemy obserwować na przykładzie form *pomoč'y* ~ *pomožč'y* ~ *pomohč'y*: forma *pomoč'y* występuje na przeważającym obszarze, ale *pomožč'y* obejmuje zwarty duży obszar od Leżajska i Radymna na wschód (w p. 14 zapisano *zaprišč'y*); forma *pomohč'y* została zapisana w jednym punkcie koło Leżajska, ale powtarza się w zapisach W. Kuraszkiewicza z sąsiedniego Kulna i z Biszczy. Inne wyrównanie obserwujemy w parach typu *t'erty* ~ *ter'ety*; ta ostatnia forma zajmuje zwarty obszar południowy.

Pary typu *r'obju* – *r'objat* i *r'oblu* – *r'oblat* są wynikiem wyrównań (w ramach dawnej opozycji **robl'u* ~ **robjat*; niektórzy autorzy błędnie piszą tu o zachowaniu lub braku *l* epentetycznego). Typ *r'obju* ~ *r'objat* obejmuje większość mapowa-

nego obszaru, typ *r'oblu ~ r'oblat* skupia się koło Cieszanowa i Lubaczowa oraz na pograniczu nadszańsko-bojkowskim.

Resztki form liczby podwójnej

Resztki dualu w postaci form z liczebnikiem *dwa* typu *dvi vívicy, dvi víkni*, zachowały się dobrze w pasie północnym i częściowo środkowym. W deklinacji żeńskiej formy takie są lepiej zachowane niż w nijakiej; por. [Rieger 2000].

Nietypowe formy rodzaju rzeczowników

W różnych punktach *Atlasu* pojawiają się rzeczowniki innego rodzaju niż w pozostałych punktach. Formę rodzaju nijakiego *t'uczko* mamy w p. 9, *likt'o* w p. 24, *pj'ato* w p. 7, *pov'jeko* w p. 3, 27, *v'esno* w p. 31, *b'omko* w p. 8. Na określenie 'skowronka' w p. 16 jest *skavr'inkũ*, w 17 *ževor'onku*, w 24 *ž'avorõjka*, w p. 15 i 18 jest *m'aćko*, w kilku punktach jest forma *br'ytvo*.

Końcówki rzeczowników i przymiotników

Relikty końcówki *-e* u dawnych rzeczowników deklinacji na *-*ũ-*: *c'erkve, kr'o-ve* występują głównie w okolicach Cieszanowa i Lubaczowa, przy czym *krov'e* też koło Przemyśla, zaś *kerv'e* nad Strwiążem. Stare końcówki dat. pl. w *gospodar-em* itp. oraz w loc. pl. *na p'ěčex, na l'udex, na k'oneč* występują tylko relikty. Mamy też nowsze (ale też już stare) w *na p'ěčoč, na l'ud'oč, na k'oñoč* w południowo-wchodniej części *Atlasu*.

Nowe formy instr. sg. typu *n'oh'om, r'uk'om* występują w pasie północnym i w zachodniej części pasa środkowego (nieco inaczej określa obszar M. Przepiórska), zaś formy (zo) *mnom* zapisano na mniejszym obszarze; powstały one wskutek wyrównań analogicznych, widzieć tu można także wpływ polski.

Forma loc. sg. *h polu* z *-u* występuje przy granicy ze zwartym obszarem gwar polskich (formę *h poły* zapisano na pozostałym obszarze).

Tylko w niektórych wsiach S. Hrabec zapisał skrócone formy wołacza imion (notowała je powszechnie M. Przepiórska): w punkcie 2 *Maryn^(u)! Kaś^(u)!* przy czym kierownik szkoły twierdził, że wszyscy tak mówią, natomiast chłopci zaprzeczali i powtarzali *Petru!* z wygłosowym *-u*; w p. 14 jest *Kaśk! Maryn!* a także *tat! mam!*; w p. 17 jest *Maryn χot tu!* W innych punktach Hrabec zapisał tylko znaki zapytania. Wynika z tego, że tych form wstydzono się przed obcymi.

W zakresie przymiotnika istnieją różne formy rozwoju nom. sg. neutr. przymiotników typu *s'uχ'oje ~ suχ'e ~ suχ'o*; na większości obszaru występuje forma typu *s'uχ'oje*, typ *suχ'e* występuje głównie w pasie południowym, częściowo też w środkowym, a także koło Lubaczowa i Cieszanowa, typ *suχ'o* zapisano koło Ciesza-

nowa i Leżajska. Podobnie istnieją różne formy rozwoju nom. pl. przymiotników typu *b'idni ~ b'idny ~ b'idnyji*. Typ *b'idnyji* występuje na większości mapowanego obszaru (ale nie całkiem pokrywającego się z typem *suxoje*), typ *b'idny* pojawia się między Cieszanowem a Leżajskiem, typ *bidni* na pograniczu nadszańsko-łemkowsko-bojkowskim.

Nie zmapowano występujących na całym obszarze form: gen. sg. fem. *m'oji* (*b'abby*), *tv'oji* (wyjątkowo *sv'oji*) – tylko w p. 1 jest *moj'eji*, *tvój'eji*, gen. sg. fem. *tak'oji* (*n'yxto ne maje tak'oji žijke*), oraz gen. sg. m. *n'ašoho*.

U liczebników zwracają uwagę formy skrócone *odyn'ajci/jedyn'ajci*, *dv'ajca/dv'ajci*, *tr'yjca/tr'yjci* w pasie od Przemyśla po Cieszanów.

Formy czasownika

Formy typu *šp'ivam*, *šp'ivaš*, *šp'ivat...*, *zm'erkat ša*, *p'adat* występują na całym prawie mapowanym terenie (podobne formy notował W. Kuraszkiewicz w Biszczy i tak samo z twardym końcowym *-t*), poza niektórymi punktami koło Cieszanowa i Lubaczowa oraz w części południowo-wschodniej, gdzie mamy *špiv'aju*, *špiv'a-ješ*, *špiv'aje...*, *zmerk'aje*, *p'adaje*.

Formy *mam*, *znam* zapisano w kilku punktach na zachodnich obrzeżach gwary; podobne formy notował W. Kuraszkiewicz w Biszczy. Forma *m'aje* w 3 sg. praes. występuje na całym obszarze *Atlasu*.

Końcowe *-t* w 3 sg. praes. na całym obszarze *Atlasu* jest twarde m.in. w *χ'odyt* etc., *jist*, *dast*, tylko w p. 6 jest *jišt'*, *dašt'*, w p. 34 – *išč*, *daš*.

W odmianie praes. czasownika **byty* 'być' zwracają uwagę formy *j'ezdem*, *j'ezdeš* etc., występujące głównie nad Sanem i sporadycznie koło Lubaczowa oraz *jezd'ešmy*, *jezd'ešte* etc. na trochę większym obszarze w kierunku Cieszanowa z tym, że od Przemyśla do Leżajska mówi się *my sut*, *vy sut* (z pasa południowego brak jest danych). Forma *sut* w 3 os. pl. występuje na całym prawie mapowanym obszarze – nie ma jej tylko w dwóch punktach koło Lubaczowa i Ciecchanowa.

W 1 pl. praet. formy typu *χod'yłymo* mamy w pasie północnym i środkowym, w pasie południowym *Atlasu* zapisano formy typu *χod'yłyzmo*.

Formy imperat. 2 sg. typu *χod'!*, *ber'!* występują na całym prawie mapowanym obszarze, formy *χod'y!*, *ber'y!* zapisano (częściowo obocznie z wymienionymi wyżej) na pograniczu nadszańsko-łemkowsko-bojkowskim i w jednym punkcie koło Cieszanowa (M. Przepiórska lokuje je w miejscowościach południowo-wschodniego obszaru gwary). Formy imperat. 2 pl. typu *id'it!* widzimy na całym prawie obszarze *Atlasu*, zaś typu *idte!* – w kilku punktach północno-zachodniego skraju.

Forma partic. *k'upjenyj* występuje głównie w pasie środkowym oraz w części zachodniej pasa północnego. Forma *k'upenyj* pojawia się między Radymnem a Cieszanowem. Formę *k'upłenyj* z *l* epentetycznym zanotowano w trzech punktach koło Przemyśla i w jednym koło Cieszanowa. Z pasa południowego brak zapisów. Inny

leksem zapisano tylko w kilku punktach: *zabr'atyj* w p. 5, 9-10 i w 20 *zabr'atoje*, zaś w p. 6 *z'abranyj* (w innych brak odpowiedzi).

Przysłówek

Na całym prawie obszarze *Atlasu* konkurują ze sobą formy *ładno*, *r'ižno* oraz *ładni*, *rižni*, przy czym te ostatnie mają zdecydowaną przewagę. Inaczej wygląda konkurencja form *z'au̇tra*, *z'au̇tri* oraz *takr'ik* wobec *vz'au̇tre* oraz *vtakr'ik* z początkowym *v-*. Te ostatnie występują tylko w pasie Przemyśl–Cieszanów.

Na całym prawie obszarze występują formy *v'yžše*, *bł'yžše*, a formy *v'yže*, *bł'yže* mamy tylko w kilku punktach koło Dynowa i wzdłuż Sanu od Przemyśla po Leżajsk.

W zakresie **fonetyki** pokazano znacznie więcej zjawisk. Ujęcie kartograficzne pozwala w wielu przypadkach na ustalenie obszaru ich występowania.

Samogłoska *a*

Samogłoska *a* w połączeniu *au̇*: stwierdzono zamianę na *au̇*, *ou̇* typu *pr'au̇da*, *znȯu* w kilku punktach na pograniczu nadsańsko-bojkowskim. M. Przepiórska zmianę taką zanotowała w Starzawie (w *Atlasie* punkt 31), ale z jej sformułowania nie wynika, by było to zjawisko tak ograniczone.

Samogłoska *a* po spółgłoskach miękkich (*'a*) przechodzi w *'e*, np. *čerivn'yća*, *š'epka*, a w pozycji nieakcentowanej często w *i*, np. *ned'ili* na wschód od linii Cieszanów–Jarosław–Przemyśl–Dobromil. Pokazano w szczególności niekonsekwencje w przeprowadzeniu tego zjawiska w różnych wsiach, zwłaszcza w końcówkach, co S. Hrabec podkreśla kilkakrotnie w zapisach.

Samogłoska *a* po *j* nie przechodzi w *je-*, jak to ma miejsce w niektórych gwaraach ukraińskich, co potwierdza spostrzeżenia M. Przepiórskiej. Formy typu *j'ejća*, *j'ejci* trzeba tłumaczyć podniesieniem artykulacji pomiędzy dwoma *i* niezgłoskotwórczymi.

Samogłoska **ę*

Realizacja **ę* w postaci *'e*, np. *mjeso*, *χod'et*, występuje w szerszym zakresie niż zmiana *'a* na *'e*, choć nie we wszystkich punktach konsekwentnie. W kilku punktach na pograniczu nadsańsko-łemkowsko-bojkowskim jest nawet przejście w *e*, *i* po *j* w *ječm'ín*, *jičm'ín*. Brak zmiany na *'e* po *r* w niektórych punktach, np. *pr'aža*, może się wiązać z możliwym wcześniejszym stwardnieniem *r*. Na niekonsekwencje realizacji **ę* jak *'e* na obszarach przejścia *'a* na *'e* (i niektórych innych) zwracała już uwagę M. Przepiórska, por. też [Rieger 2001].

Samogłoska *e w zgłoskach zamkniętych

Realizacja *e jako 'u w nowych zgłoskach zamkniętych, np. *mjud, mńud, praet. nus, vjuz, spjuk* (częsta w gwarach łemkowskich) ma miejsce w szerokim pasie biegnącym równoleżnikowo mniej więcej pomiędzy liniami: Tarnawka (p. 15) – Radymno na północy oraz Dynów–Mościska na południu; w formie *vyvjurka*, o innym obszarze występowania, trzeba widzieć wpływ polski.

Samogłoska *e po spółgłoskach szumiących

Realizacja *e jako o po spółgłoskach szumiących, np. *čoło, včora*, ma miejsce głównie w części południowo-wschodniej mapowanego obszaru, w tym na pograniczu nadsańsko-bojkowskim; na pozostałym obszarze jest e.

Samogłoska e

Zmiana e na a w sąsiedztwie r typu *parevesto, paravesto* występuje często – choć niekonsekwentnie – w północnej i środkowej części gwar, natomiast zmiany takiej po spółgłoskach szumiących, np. *pšan'yća, žardka, č'alid'* nie można uznać za charakterystyczną dla gwar nadsańskich, bo występuje niekonsekwentnie w kilku zaledwie punktach, głównie w okolicach Przemyśla.

Synkopa w grupie -ere-, np. *d'ervo, perpeř'yća*, występuje na całym obszarze *Atlasu*, choć nie we wszystkich punktach i niekonsekwentnie (por. też *žyvrnunuk* w p. 33).

Zwężenie i wysoką artykulacja akcentowanego e, pochodzącego z dawnego *e, np. *t'êpło*, oraz z dawnego mocnego *b, np. *těn, vdov'êc* (z twardym dziś wygłosowym -c), M. Przepiórska uważa za cechę najbardziej charakterystyczną dla gwar nadsańskich (wraz z występującym pod akcentem *î*, o czym zob. niżej przy omawianiu samogłoski *i*); zapisy S. Hrabca lokalizują takie *ê* głównie na tym samym terenie. M. Przepiórska uważa, że *ê* lekko palatalizuje poprzedzającą spółgłoskę (choć na tyle słabo, że nie widzi ona potrzeby zaznaczania tej miękkości), a S. Hrabec też notuje zmiękczenie, ale oznacza je jak „normalną” miękkość. Według jego zapisów miękkość spółgłosek występuje też przed nieakcentowanym e, np. *bêr'u, pêr'u* (M. Przepiórska odnotowuje nieakcentowane *ê* tylko jako rezultat przejścia 'a > 'e). Taki sam zasięg ma *ê* w grupie *êr*, kontynuującej dawne *ř* sonantyczne miękkie (*ř*), np. *vêř, zm'êrkatša*. Zwężenie to w wygłosie, np. *ber'ê*, występuje rzadziej, a w wyrazie *dês* z jednej strony rzadziej, z drugiej – na większym obszarze. Ze względu na fakultatywne występowanie *ê* trudno je uznać za odrębny fonem.

Zwężenie e w pozycji przed akcentem np. *bir'u, pomył'o, čês'aty* jest dosyć częste, choć w *Atlasie* wcale nie tak powszechne, jak to przedstawia M. Przepiórska, a występuje głównie w północnej i środkowej części mapowanego obszaru;

w wyrazie *čěryst'o*, reprezentującym grupy z pełnogłosem, można mówić o powszechności zjawiska (na co M. Przepiórska również zwróciła uwagę). W pozycji poakcentowej zwężenia występują wprawdzie na całym prawie obszarze *Atlasu*, np. *p'asyrb*, *p'ałéc*, *t'anic*, ale w północnej części jest ich mniej, a w północno-zachodniej ich prawie nie ma.

Miękkość spółgłosek przed *e* w różnych wyrazach jest realizowana różnie. Generalnie można powiedzieć, że występuje ona najczęściej w pasie środkowym i zachodniej części pasa północnego, np. w *ber'u*, *p'erec*, przy czym miękkie *v* zdarza się też w pasie południowym, np. *v'esn'a*. Zdecydowanie rzadziej miękkość poprzedzającej spółgłoski pojawia się przed *e* w grupie *er* z dawnego *ř* sonantycznego miękkiego, np. *čvert'* oraz *b*, np. *kravec*. Dla Biszczy W. Kuraszkiewicz odnotowuje „wyraźne choć słabe” zmiękczenie spółgłosek przed *e* jako cechę charakterystyczną, a zarazem archaiczną.

Samogłoska *o w zgłoskach zamkniętych

Atlas pokazuje konsekwentną realizację *ü* tylko w Tarnawce (punkt 15), rzadziej pojawia się ona w okolicach Cieszanowa i Lubaczowa, np. *büb*, *pyd'oha*, *müst* (M. Przepiórska zapisywała w Tarnawce konsekwentnie nie *ü*, lecz *y* tylne labializowane, np. *stoł*, *roř*, *kość*; czy różnica w zapisach polega na zbieraniu materiału w różnych częściach wsi?). Zapisy typu *býb*, *pyd'oha* S. Hrabec notował rzadko również koło Cieszanowa i Lubaczowa (M. Przepiórska notuje *y* itp. także dalej na południe). Powszechnie w gwarach nadszańskich występuje *i*, np. *piu* (*kirća*), *zbiža*. W Biszczy poprzedzająca spółgłoska jest twarda lub lekko tylko zmięczona, obok *i* występuje tam też (częściej w pozycji nieakcentowanej) *i* obniżone do *ï*, *ÿ*.

Godne odnotowania jest stwierdzenie miękkości spółgłosek (wargowych i tylnojęzykowych?) przed takimi *i*, *ü*, np. *bib*, *viš*, *müst*, *kit*, *kiñ* na całym obszarze *Atlasu*, choć nie we wszystkich punktach. W niektórych wyrazach takiej miękkości jednak nie notowano, np. w *p'otik*, *řast'iuka*, *sil*, *snip*, w innych — tylko wyjątkowo, np. w *nis*, *stił*, *t'ilko*, *płit*, *rizdv'o*.

Samogłoska o

Samogłoska *o* w zgłosce przedakcentowej ulega bardzo często zwężeniu do *u*, np. *hur'a*, *stuł'a* gen. sg., *vduv'a*, *ub'id*, *vuł'oša*, zwężenia pośrednie, np. *hür'a*, (*na*) *kür'a*, trafiają się rzadziej. W pasie południowym, zwłaszcza na pograniczu nadszańsko-łemkowsko-bojkowskim, zwężeń jest mniej. Zwężenie to jest prawie powszechne przed akcentowanym *u* w wyrazach *kuž'ux* czy *kuh'ut*, ale już nie tak powszechne w *kuš'ula*, a jeszcze mniej w *žuł'udok*. Nieakcentowane *u* nie wpływa już na zwężenie (jak to ma miejsce w części gwar bojkowskich), np. jest *dor'oha* i *dor'ohu* czy *dur'oha* i *dur'uhu*.

Samogłoska *o* w zgłosce poakcentowej w pasie północnym rzadko ulega zwężeniu, np. *v'oku*, *t'istũ*, brak jest zwężeń na pograniczu nadsańsko-bojkowskim, mało ich jest na pograniczu nadsańsko-łemkowskim.

Samogłoska *i

Samogłoska *i w pasie północnym i środkowym (a w południowym tylko wyjątkowo) realizowane jest jako *i*, np. *zav'itka*, *bij'ak*, *k'onik*, choć w okolicach Lubaczowa i Cieszanowa a także na południe od linii Dynów–Przemyśl przeważa wymowa *y*. M. Przepiórska pisze, że pod akcentem wymawia się wysokie, napięte *î*, natomiast w zapisach S. Hrabca takiego *î* nie ma, ale wyjaśnienie tego faktu jest proste: M. Przepiórska stwierdza, że to *î* brzmi jak polskie *i*. Jeśli jego wymowa różniłaby się od wymowy *i innego pochodzenia, to i tak nie byłaby to różnica fonologiczna. Po spółgłoskach szumiących mamy tylko *y* (ewentualnie *ɨ*), np. *žyt'a*, *čystyj*.

Spółgłoski wargowe przed takim *i*, a niekiedy też przed *y* pochodzącym z *i*, bywają miękkie, np. *hrym'it*, *bij'ak*, *zav'itka*. Spółgłoski *t* i *d* są miękkie tylko wyjątkowo, np. *rod'ina* w jednym punkcie, *χ'od'imo*, *uvud'yt'y*, *t'i* ‘tobie’ — w innym. Tylko *r* przed *i jest zawsze twarde, np. *hryb'y*, *pr'yspa*, *pryš'ou*, a *l i *n mogą być miękkie tylko wyjątkowo, np. *l'ipa*, *χod'yl'imo*, *niχt'o*. Dla gwary Biszczy W. Kuraszkiewicz notuje sporadyczną miękkość poprzedzającej spółgłoski i bardziej słabą niż przed *e*. Nie ma miękkości spółgłosek w pasie południowym, a rzadziej występuje ona w okolicach Lubaczowa i Cieszanowa.

Samogłoska *y

W części gwar nadsańskich dawne *y jest realizowane, podobnie jak w gwarach łemkowskich czy części gwar bojkowskich, jako tylne *y*, oznaczane przez *ɨ*, np. *v'ɨmja*, *kor'ɨto*; niekiedy jest ono labializowane i wówczas zapisywane jest przez *ɔ*, np. *ja bɔɔ*. W niektórych wsiach panuje tendencja do wymawiania tego *y* jako *a*, np. *kij'an̩ka do kap'usta* ‘do kapusty’ — o wymowie takiej na Łemkowszczyźnie słyszałem od prof. Z. Stiebera, sam też się z nią tam zetknąłem. Zdarza się też, że *ɨ* tylko nieznacznie różni się od *y*, co odnotowano w zapisach. Wymowa *ɨ* idzie pasem od Cieszanowa do Sanoka oraz od Cieszanowa do Leżajska, a w różnych wyrazach występuje z różną częstotliwością.

W połączeniach *ky *hy *χy tylnego *ɨ* w zasadzie nie ma (poza wsiami w biłgorajskim na północy, co odnotowują M. Przepiórska i W. Kuraszkiewicz), a to w związku z przechodzeniem tych grup w kierunku *ki hi χi* (zob. też niżej o spółgłoskach tylnojęzykowych).

Fonologiczna różnica pomiędzy *y oraz *i

Różnicę tę przedstawiono na przykładzie czasowników oznaczających ‘być’ i ‘bić’, a więc opozycji *bbyły ~ biły*, *bbyły ~ były*, *były ~ biły*. Różnica ta obejmuje znaczną część mapowanego obszaru, ale w zasadzie bez części południowo-wschodniej oraz okolic Cieszanowa i Lubaczowa. Brak zapisów w części południowo-zachodniej każe się zwrócić do map, pokazujących zachowanie odrębnego fonemu *bi*.

Wahania samogłosek *i/y ~ u*

Wahania takie mają miejsce po spółgłoskach miękkich lub dawnych miękkich: *čiuv'aty ~ ćuuv'aty*, *čip'ec ~ ćup'ec*, *žyv'it ~ žuv'it* i in., a także w zakresie *u ~ i*: *čidž'ij ~ ćudž'ij*, przy czym zakres tych zmian jest za każdym razem inny.

Protezy przed samogłoskami

Przed nagłosowym *o-* (w pozycji przedakcentowej będzie to nagłosowe *u-*) regularnie pojawia się *v-*, np. *v'oko*, *v'ohnysko*, *v'ołovo*, *v'os'a*, *vuh'eń*, choć w niektórych punktach niekonsekwentnie. Podobnie *v* pojawia się przed *u-*, np. *v'uhto*, *v'uvjaž*. Pseudoprotetyczne *v-* pojawia się w *h'užir/v'užir*, gdzie rdzeniem jest **guž-*. W nagłosowym *v-* w formach *vorob'ec*, *vorob'el* trzeba widzieć wpływ pol. *wróbel*. W. Kuraszkiewicz stwierdza protezę *v*, *w* przed *o*, *u* w Biszczy „w niektórych wyrazach”.

Przed nagłosowym *i-* pojawia się protetyczne *j-* na całym obszarze, choć niekonsekwentnie, np. *Jiv'an*, *j'indyk*. Tylko w okolicach Leżajska może tu być *h-*, np. *hid'e* 3 praes., *hid'te* 2 imperat. To *h-* powtarza się w zapisach W. Kuraszkiewicza z Biszczy.

W połączeniu *ji-* różnego pochodzenia *i* może zanikać, np. *jde*, *b'ojsku*, *hła*.

Obniżenie *i* po *j* do *e*, *a*

Samogłoska *i* w połączeniu *ji-* jest w wielu punktach obniżona do *e* lub *a*, np. *j'endyk*, *jand'yk*. Podobne obniżenie występuje na prawie całym mapowanym obszarze w kontynuacji połączenia **jb-* w wyrazie *jehl'a*, *jahl'a* oraz w dawnym połączeniu **ji-* w *jed'!* ‘jedz’ 2 imperat.

Wymowa *v

Przed samogłoską nagłosową występuje przeważnie *v-*, np. *v'ujko*, *v'ozmu*, przed samogłoską w śródgłosie — obocznie z *u* (*u* niezgłoskotwórczym), np. *krop'lyua*.

Przed spółgłoską nagłosową najczęściej mamy *v-/f-*, np. *vžau, fšo, vnuk*, a w bilabialne pojawia się tylko w kilku punktach na pograniczu nadsańsko-bojkowskim, np. *wd'ov'a*. Na końcu zgłoski (a więc przed spółgłoską lub w wygłosie) najczęściej, można rzec powszechnie, jest *u*, np. *d'iuka, krou*, choć w wyrazie *zdorovja/zdorovla* zdecydowaną przewagę mają formy z *v*.

Wahania *t' ~ k* oraz *d' ~ g*

Zamiana *t'* na *k* została zapisana w zasadzie w dwóch wyrazach: *t'isto* i *t'isno* (*k'isto* i *k'isno*) w okolicach Cieszanowa i Lubaczowa oraz w szeregu punktów w pasie południowym i na pograniczu nadsańsko-łemkowsko-bojkowskim. Miękkie *d'* zanotowano w postaci *g* pomiędzy Lubaczowem i Radymnem oraz na pograniczu gwar nadsańskich, na południe od Dobromila: *giška*.

Spółgłoski **l* i **r*

Spółgłoska *l* na końcu zgłoski jest realizowana przeważnie jako *u* (*u* niezgłoskotwórcze), np. *stiu, p'opiu, c'aŭkom*. Przed *i* z dawnego **i* występuje w postaci *ł*, np. *słimak*, jedynie w punkcie na północ od Leżajska i w dwóch pomiędzy Dynowem a Przemyślem, mamy tu *l'*, np. *l'ipa*.

Miękkie *l'* na końcu wyrazu, przed samogłoskami tylnymi i przed spółgłoską na większości obszaru jest miękkie, np. *dyšel', ned'il'a, zazul'ka, pyl'nuvaty*, jedynie na pograniczu nadsańsko-łemkowsko-bojkowskim wzdłuż linii Sanok–Dobromil może występować stwardniałe (brzmiące jak polskie) *l*, np. *kov'al*.

Miękkie *ř* zostało zachowane bardzo niekonsekwentnie przed *'al'e* z dawnego **ę* w pasie południowym oraz w okolicach Przemyśla, Radymna, Lubaczowa i Cieszanowa, np. *přažal/přeže, třasty/třesty* oraz przed *'al'e* z dawnego **a* w gen. sg. *p'ysařa/p'ysaře* w pasie południowym oraz we wschodniej części pasa środkowego; w okolicach Cieszanowa w dwóch punktach występuje forma z *rj*: *p'yсарja*. Tendencję do depalatalizacji *ř* podkreśla M. Przepiórska, a zapisy S. Hrabca to potwierdzają.

W wyrazie *zaprihaty* miękkie *ř* występuje jedynie w kilku punktach, w formach *třox, třom* miękkie *ř* występuje tylko pomiędzy Dobromilem i Sanokiem.

W kontynuantach dawnego *ř* sonantycznego miękkiego (*ř*) stale jest *r* twarde, np. *vërba, verx, c'erkov, zmerkaješa*.

Przed *i* z dawnego **i* spółgłoska *r* jest tylko twarda, np. *pr'yspa, hryb'y*.

Przed *i* z dawnego **o* w zgłosce zamkniętej *r* jest miękkie na całym mapowanym obszarze, ale niekonsekwentnie, np. *takřik/tagřik, pořix*.

Przed *i* z dawnego **ě* występuje miękkie *ř* na całym badanym obszarze (poza pojedynczymi punktami), np. *vuř'ix, hoř'iuka*.

Spółgłoski środkowojęzykowe

Spółgłoska *ć* przed samogłoską *a* (oraz *-'e < 'a*), np. *dyżavyća, paserbyća*, zachowuje miękkość na całym obszarze. Przed samogłoską *-u* w formie *pšen'yću* acc. sg., zachowuje miękkość tylko w trójkącie Przemyśl – Radymno – Mościska, ale w formie *perću* gen. sg. już na większym obszarze, przy czym podobnie bez pasa południowego i bez okolic Leżajska. W wygłosie po kontynuancie **ę* spółgłoska *ć* zachowuje miękkość w pasie od Dynowa–Przemyśla po Cieszanów, ale z wielu punktów brak jest danych; w zasadzie nie ma miękkości w pasie południowym. W sufiksie *-ec*, np. w wyrazach *kupec, patec, perec*, zapisanych w większości punktów, miękkie *ć* notowano tylko w punkcie 31; por. [Rieger 1997].

Obecność spółgłoski *ž* (< **dj*) łączy obszar gwar nadszańskich z obszarem łemkowskim. Forma *saža* występuje na całym obszarze, formy *praža, meža, ryžyk, čužyj* i *čužo* występują głównie w pasie południowym i środkowym oraz na północy mapowanego obszaru. Formę *žajvoronok* zapisano tylko w pasie północnym (w środkowym pasie jest *skavronok* etc.); por. [Rieger 1992].

Spółgłoska *z* (< *z*) w wyrazie *zvono* pojawia się w okolicach Cieszanowa i Lubaczowa, a w wyrazie *zvizda* w różnych punktach środkowego i północnego pasa mapowanego obszaru.

Miękkość spółgłosek *č š ž ž*

Miękkość spółgłosek *š ž ž* obejmuje znaczną część mapowanego obszaru, ale nie występuje aż tak powszechnie, jak by to wynikało ze stwierdzeń M. Przepiórskiej, zaś miękkie *č* S. Hrabec notował zupełnie wyjątkowo.

Spółgłoski tylnojęzykowe

W zasadzie na całym mapowanym obszarze dawne połączenia *ky, χy* uległy zmianie na *ki, ki* oraz *χi, χ'i*, np. *portki, zvidki, kijanka*, tylko na północ od Leżajska jest *ky χy*; jeszcze dalej na północ, w biłgorajskim, W. Kuraszkiewicz i M. Przepiórska notowali *кы, һы, χы*.

Grupy spółgłoskowe

Grupa spółgłoskowa *st'* przechodzi w *śc* na całym prawie obszarze *Atlasu* w wygłosie, przed **ě* oraz **j*, np. *šerść, kiść, ścina, h mīści, ščaśća*, natomiast przed dawnym **i* nie ma takiej zmiany, por. *kosti* gen. sg. z zawsze twardym *t*; w formach *ścirka* i *starościna* trzeba widzieć wpływ polski.

Grupa *nk* jest realizowana z *n* tylnojęzykowym jako *ŋk*, np. *žynka*, praktycznie na całym mapowanym obszarze, tak samo jest w Biszczy. Możliwa jest też realiza-

cja *ɨk*, np. *jabłiŃka*, głównie na wschód od linii Sanok–Przemyśl–Radymno–Tarnogród z różną konsekwencją u różnych wyrazów.

Grupa *ńk* może oprócz tego mieć realizację *jk*: *małejkyj*, *pjatnojka* w większości punktów *Atlasu* (poza skrajem południowo-wschodnim).

Sufiks *-sk-*, *-ck-* jest realizowany z twardymi *s*, *c*, np. *panskij*, *hromackij* na całym mapowanym obszarze poza jego południowym skrajem.

Dawna grupa **vj* realizowana jest tak w wyrazie *zdorovja* na większości obszaru *Atlasu*, tylko w okolicach Cieszanowa i Lubaczowa jest *zdorovla* z zachowanym *l* epentetycznym.

Wahania *u ~ ɯ ~ v ~ h* w nagłosie

Podobnie jak w wielu gwarach łemkowskich na całym prawie mapowanym obszarze – poza skrajem południowo-wschodnim i punktem na północ od Cieszanowa – panują zapisy *h miści*, *ɣ poły*, *ɣ pjecu*, podobnie jest w wypadku form praet. *ɣpiuśa*, *ɣpaɯ*, *ɣpikśa* (z pasa południowego brak zapisów). W wyrazach ‘wnuk’ i ‘wnuczka’ tylko w jednym punkcie jest *hnuka* ‘wnuczka’ (poza tym jest *vnuk*, *ɯnuk*, *ɯn'učka*, rzadziej *unuka* z *u-*). Zjawisko opisuje M. Przepiórska, z Biszczy notuje je W. Kuraszkiwicz.

Udźwięcznienia w środku wyrazu

Udźwięcznienia śródwyrazowe, np. *Fed'go*, *steżga* można uznać w jakiejś mierze za jedną z charakterystycznych cech terenu gwar nadszańskich, choć – jak pokażała to M. Przepiórska – konsekwentnie występuje na niewielkim tylko obszarze na północny wschód od Przemyśla; w zapisach S. Hrabca w niektórych wyrazach takie udźwięcznienia są bardziej rozrzucone, np. w *prjaznyća*; formy *gret*, *gretovyna* występują na południe od Lubaczowa, formy *tagrik*, *tagričnyj* występują w zachodniej części mapowanego obszaru (a ze wschodniej części brak zapisów). Formy *jezdem*, *jezdeś* (właściwie niektórym gwarom małopolskim) zapisano głównie w zachodniej części pasa północnego i środkowego (formę *jezdem* zapisał też W. Kuraszkiwicz w Biszczy); na pozostałym obszarze przeważnie brak jest zapisów.

Fonetyka międzywyrazowa

Prawie na całym obszarze występuje fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca, np. *niz na płeczach*, jedynie w okolicach Cieszanowa w kilku punktach nie ma udźwięcznienia, np. *nic ne dam*. M. Przepiórska słusznie zauważa, że udźwięcznienie może zależeć m.in. od tempa mowy (jeśli rozumieć to jako oddzielne wymawianie wyrazów).

*

W niniejszym szkicu ograniczam się tylko do spraw najważniejszych. Szersze omówienie gwar nadszańskich z uwzględnieniem wszystkich dotychczasowych opracowań i dostępnych materiałów rękopiśmiennych, z ich krytycznym omówieniem, przekracza ramy nie tylko niniejszego szkicu, ale także *Atlasu*.

Trzeba jednak stwierdzić, że wyznaczenie granic gwar nadszańskich przez M. Przepiórską oparte jest na wspomnianym wyżej zasięgu samogłosek *ê* oraz *î* pod akcentem, ale przecież nie są to wyróżniki fonologiczne. W zapisach S. Hrabca obszar ten, z mniej konsekwentnie zaznaczonym *ê*, charakteryzuje się miękkością lub słabą miękkością poprzedzających spółgłosek przed *e* (w różnym zresztą zakresie), co M. Przepiórska odnotowała jako cechę nieistotną, a przecież jest to archaiczna cecha fonologiczna, na co – jak wskazano wyżej – przy opisie gwary Biszczy zwracał uwagę W. Kuraszkiewicz. Niemniej obszar, który można nazwać „jądrem” gwar nadszańskich, opis M. Przepiórskiej i materiały S. Hrabca wyznaczają w zasadzie zgodnie.

Pozostaje problem ewentualnego wyznaczenia granic tych gwar, ustalenia dodatkowych kryteriów ich wydzielenia. Można mieć nadzieję, że uda się to zrobić niebawem.

Cytowana literatura

- Karaś (red.) 1975 — Karaś M. (red.), *Studia nad dawną dialektologią polską i ruską (Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ)*. „Zeszyty Naukowe UJ” CCCLXXVI, Prace Językoznawcze z. 44, Kraków-Warszawa [przygotował do druku J. Dzendeliwski – J.R.]
- Kołodzyńska 1998 – Kołodzyńska T., *Uwagi o fleksji gwary ukraińskiej wsi Nienowice*, „Slavia Orientalis” XLVII, nr 1, s. 103-111.
- Kołodzyńska 2010 – Kołodzyńska T., *Z badań nad derywacją rzeczownika w ukraińskich gwarach nadszańskich*. „Slavia Orientalis” LIX, nr 2, s. 253-265.
- Kudryk 2002 – Kudryk A., *Słowniczek wsi Lublinieć Stary koło Cieszanowa*, [w:] *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie*. Opracowali R. Bronikowska, A. Kudryk, K. Domaradz... pod kierunkiem J. Riegera. Warszawa, s. 335-366.
- Kuraszkiewicz 1965 – Kuraszkiewicz W., *Uwagi o gwarze ukraińskiej we wsi Biszcza pod Biłgorajem*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” t. 5, s. 219-222.
- Kuraszkiewicz 1963 – Kuraszkiewicz W., *Wieś Kulno na północny wschód od Leżajska*, [w:] W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*. Wyd. 2. Warszawa. S. 147.
- Pluskota–Rudolf–Ziółkowska 1981 – Pluskota T., Rudolf–Ziółkowska E., *Ze słowotwórstwa rzeczownika dawnej gwary nadszańskiej*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 18, Warszawa, s. 207-216.
- Rieger 1992 – Rieger J., *Kontynuanty *dj w ukraińskich gwarach nadszańskich (głównie na podstawie zapisów Stefana Hrabca)*. [W:] *Studia z dialektologii polskiej i słowiań-*

- skiej. Red. W. Boryś i W. Sędzik. Warszawa 1992, s. 197-199. („Język na Pograniczach” nr 4).
- Rieger 1996 – Rieger J., *Dawna granica etniczna polsko-ukraińska w okolicach Sanoka i Przemyśla w świetle antroponimii*. [W:] *Antroponimia słowiańska*. Pod red. J. Dumy i E. Wolnicz-Pawłowskiej. Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 259-269 [Prace Onomastyczne Komitetu Językoznawstwa PAN nr 35]
- Rieger 1997-1 – Rieger J., *Dawna strefa graniczna językowo-etniczna polsko-ukraińska w okolicach Sanoka i Przemyśla w świetle antroponimii*, „*Slavia Orientalis*”, Kraków, XLVI nr 2, 193-210.
- Rieger 1997-2 – Rieger J., *Jeszcze o miękkości/twardości wygłosowego ć w gwarach ukraińskich*. [W:] *Słowianie Wschodni. Między językiem a kulturą*. Księga jubileuszowa dedykowana prof. Wiesławowi Witkowskiemu. Pod red. A. Bolek, A. Fałowskiego, B. Zinkiewicz-Tomanek. Kraków, s. 239-246.
- Rieger 1998 – Rieger J., *O kilku wyrazach „górkich” w dawnych gwarach okolic Cieszynowa i Lubaczowa*. „*Slavia Orientalis*” XXVII (1978), nr 2, s. 271-274.
- Rieger 2000 – Rieger J., *O resztkach liczby podwójnej w dawnych ukraińskich gwarach nadszańskich (głównie na podstawie zapisów Stefana Hrabca z lat 1938-1939)*. [W:] *Studia linguistica in honorem Stanisłai Stachowski*. Red. Elżbieta Mańczak-Wohlfeld. Kraków, s. 125-129.
- Rieger 2001 – Rieger J., *O zmianie ’a > e (i) w dawnych ukraińskich gwarach nadszańskich*. [W:] *Українське і слов’янське мовознавство*. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського. Ужгород, s. 446-453 (Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник наукових праць. Випуск 4).
- Rieger 2002 – Rieger J., *Ze słownictwa gwar nadszańskich (na podstawie zapisów Stefana Hrabca)*, [w:] *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie*. Opracowali... pod kierunkiem J. Riegera. Warszawa, s. 11-16.
- Rieger 2004 – Rieger J., *O zmianach miejsca akcentu w dawnych ukraińskich gwarach nadszańskich (na podstawie Atlasu nadszańskiego opartego na zapisach Stefana Hrabca)*. „*Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*”, t. XLIX, s. 305-314.
- Rieger (red.) 1980-1991 – Rieger J. (red.), *Atlas gwar bojkowskich – opracowany głównie na podstawie zapisów S. Hrabca przez Zespół IS PAN (W. Łukasik-Szulowska, J. Rieger, E. Rudolf-Ziółkowska, E. Wolnicz-Pawłowska) pod kierunkiem J. Riegera*. T. 1-7. Warszawa.
- Rieger–Mierzejewska–Pluskota 1976 – Rieger J., Mierzejewska D., Pluskota T., *Z leksyki i słowotwórstwa pogranicza łemkowsko-bojkowskiego*, [w:] *Języki i literatury wschodniostowiańskie*. Materiały Ogólnopolskiej konferencji naukowej. Łódź, s. 21-28.
- Rudolf-Ziółkowska 1996 – Rudolf-Ziółkowska E., *Rzeczowniki motywowane w dawnej ukraińskiej gwarze nadszańkiej*. „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, t. 33, Warszawa, s. 193-212.
- Stieber 1982 – Stieber Z., *Dialekt Łemków*. Warszawa.
- Верхратський І., *Говір Батюків*. „Збірник Фільольогічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка”. Т. XV, у Львові 1912.
- Верхратський І., *Говор Замішанців*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові”, т. 3, 1894, ст. 153-210.

- Верхратський І., *Про говор долівський*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові”, т. XXXV, ст. 1-128.
- Жилко Ф. Т., *Нариси з діалектології української мови*. Київ 1966.
- Кубійович 1983 – Кубійович В., *Етнічні групи південнозахідньої України (Галичини) на 1.1.1939*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1983.
- Онишкевич 1995 – Онишкевич М., *Атлас давніх говорів Надсяння та суміжних земель* (АГН), [w:] *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodnio-słowiańskim* pod red. M. Kondratiuka. Białystok, s. 41-51.
- Пшепюрська М., *Надсянський говір*. Варшава 1938 [przedruk w: М. Пшепюрська-Овчаренко, *Мова українців Надсяння*, Перемишль 2007, s. 87-212; zapisy fonetyczne podawane łącinką zamieniono tu na cyrylicę].
- Пшепюрська-Овчаренко М., *На пограниччя надсянського говору*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” т. CLXII, Збірник Филологічної Секції, т. 25, Нью-Йорк - Паріж 1954, s. 95 [przedruk części *Фонетика* w: *Збірник пам'яті Івана Зілінського (1879-1952). Спроба реконструкції ювілейного збірника з 1939 р.* Під ред. Ю. Шевельова, О. Горбача, М. Мушинки. Нью-Йорк 1994, s. 363-381. Przedruk całości w: М. Пшепюрська-Овчаренко, *Мова українців Надсяння*, Перемишль 2007, s. 214-256].
- Хомчак 2008 — Хомчак Л., *З історії дослідження надсянських говірок. “Діалектологічні студії”. 7. Традиції і модерн*. Ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів 2008, стр. 171-182.
- Шило Г. Ф., *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*. Львів 1957.

SUMMARY

The San/Sjan River Dialects in the Light of New Research

Ukrainian San River dialects are an extremely interesting subject for research. Being located in the western edge of the Ukrainian territory, they were in close contact with the Polish language. The territory of San dialects is defined variously in different works. Generally speaking, San dialects in the territory of present-day Poland were spoken between lines running from Sanok and Dobromyl in the south and the river of Tanew in the north (north of Tarnogród). The eastern border of San dialects is not decisively defined. Ukrainian dialects in the vicinity of Przemyśl, Jarosław and Lubaczów after displacements in 1945-1947 have preserved only in a few villages east of Przemyśl. Pre-war monograph by M. Pshepjurs'ka together with subsequent completion from south-eastern borderland remains irreplaceable because it gives a lot of valuable materials and conclusions, also synthetic. Other works deal with either single problems or the language of separate villages. Very good M. Onyshkevych's *The Atlas of San and Lemko Dialects*, based on the material gathered after the war from displaced people, remained in the form of manuscript.

Stefan Hrabec gathered materials to the Atlas in 1938-1939. According to the dominant then tendencies his questionnaire picks out phonetic phenomena and vocabulary in a very good way, but it deals less with morphonological and inflectional matters. That is why in my

Atlas of Ukrainian San Dialects (in print in Lviv), based on S. Hrabec's materials, there are 286 lexical maps (in some of them formative differences are represented), 48 accent maps, 67 morphonological and morphological maps and 173 maps from the field of phonetics and phonology. *The Atlas* largely confirms observations of M. Pshepjurs'ka regarding features characteristic to San dialects, in many places it specifies them, in some presents them differently, also adds some features; also it shows ranges of many features.

The strongest asset of *the Atlas* is showing the vocabulary and lexical differentiation of San dialects which has not been described before; as it might be expected Polish impacts are stronger in the western part, e.g. *dżecko*. Sometimes there is observed homogeneity of the vocabulary of these dialects in opposition to Lemko-Boiko borderland dialects, but sometimes there is distinguished larger area south of the line Dynów – Przemyśl. Sometimes separate words appear in the northern area around Cieszanów. Several maps show „Carpathian” vocabulary, which could appear together with the northern wave of the so-called Wallachian colonization, e.g. *ge'letka*, *rumeg'aje* 3 sg. Strictly San dialectal words are not numerous, e.g. *t'elka* 'trough for pigs', forms *ž'arva* and *ž'ar* 'rust'.

The Atlas presents some important morphological phenomena as analogical changes in lengthening of vowels, e.g. *vor'it* ~ *vor'ot* or *vdiv'ec* ~ *vdov'ec* or *p'eč'y* ~ *p'ič'y*, in infinitive forms, e.g. *pomoč'y* ~ *pomožč'y* ~ *pomohč'y* or *t'erty* ~ *ter'ety* or *r'obju* – *r'objat* ~ *r'oblu* – *r'oblat*.

Very interesting are relics, e.g. of ending *-e* in *-*ū-* stem declension: *c'erkve*, *kr'ove* and new endings, e.g. in *-a-* stem declension: *n'oh'om*, *r'uk'om*.

As for adjectives there are different forms of nom. sg. neutr. such as *s'uχ'oje* ~ *sux'e* ~ *sux'o*.

Among verbal forms we can show, e.g. forms *mam*, *znam*, noted in several places in western edges of the dialect, forms of the type *χod'ylymo* appear in the northern and central part; in the southern part of *the Atlas* there are noted forms of the type *χod'ylyzmo*.

In adverb forms we can observe, e.g. competing forms *ładno*, *r'ižno* with *ładni*, *rižni* with major advantage of the last.

Much more features are shown in the phonetic scope. The cartographical depiction allows fixing the area of its functioning in many cases. The most significant results are in the demonstrating:

– of the inconsistency of the change *'a* > *'e* and in the unstressed position *'i* (e.g. *ned'ili*), especially in the endings,

– of the realization of **ē* like *'e* (e.g. *mjeso*, *χod'et*) in the wider scope than the changing *'a* into *'e*, although not consistently in all points,

– of the realization **e* like *'u* in the new closed syllables, e.g. *mjud*, praet. *ńus*, *spjuk* (frequently in the Lemko dialects) on the wide belt which runs more or less latitudinal between the lines: Tarnawka – Radymno in the north and Dynów – Mostyska on the south,

– of the substitution *e* into *a* next to *r* like *parevesto*, *paravesto* – frequently, but inconsistently – in the northern and the middle parts of the dialects; such change after the hushing consonants (e.g. *pšan'yća*, *ž'ardka*, *č'alid'*) couldn't be identified as the characteristic one for the San dialects (it appears inconsistently in a few points, mainly in the environs of Przemyśl),

— of the palatalized consonants before **e* (e.g. *bêr'u*) – what coalescents with occurring of *ê*, and what is the most characteristic feature of heart of the San dialects and appears also in the southern belt, e.g. *v'esn'a* (not mentioned enough by the other scholars),

— of the different narrowings of unstressed *o* up to *u* (e.g. *hûr'a*, *t'istû*, *vuťoša*, *v'oku*) in different parts of the dialect,

— of preserving the old **i* as *i* (e.g. *zav'itka*, *bij'ak*) in the northern and middle belts of the dialect (but the consonants before are frequently dispalatalized),

— of the relics of **y* as retracted *y*, marked like *ɨ* (e.g. *v'ɨmjja*) or like *-a* (e.g. *do kap'usta*),

— of the phonological difference between **y* and **i*,

— of the pronounciation of **v* (e.g. *v'ujko*, *krop'yua*, *krou*, *fšo*),

— of the pronounciation of **t* (e.g. *stiu*, *c'aukom*; *sťimak*),

— of the palatalized *ř* before *'al'e*, which are descended from the old **ę*, in the southern belt and in the districts of Przemyśl, Radymno, Lubaczów and Cieszanów (e.g. *práža/přeže*) and from the old **a* in gen. sg. *p'yśařa/p'yśaře* in the southern belt and in the eastern part of the middle belt,

— the existence of consonant *ž* (<**dj*): in the form *saža* in the whole area; the forms *práža*, *meža* etc. mainly appear in the southern and middle belts and in the north of the mapped area,

— of the realization of the group of consonants *ńk* as *jk* (e.g. *maťejkyj*, *pjatnojka*) in the majority of points in the *Atlas*,

— of the fluctuations *u ~ u̇ ~ v ~ h* in the initial parts of words (e.g. *χ poły*, *χp'iuśa*, *hnuka*, *unuka* etc.),

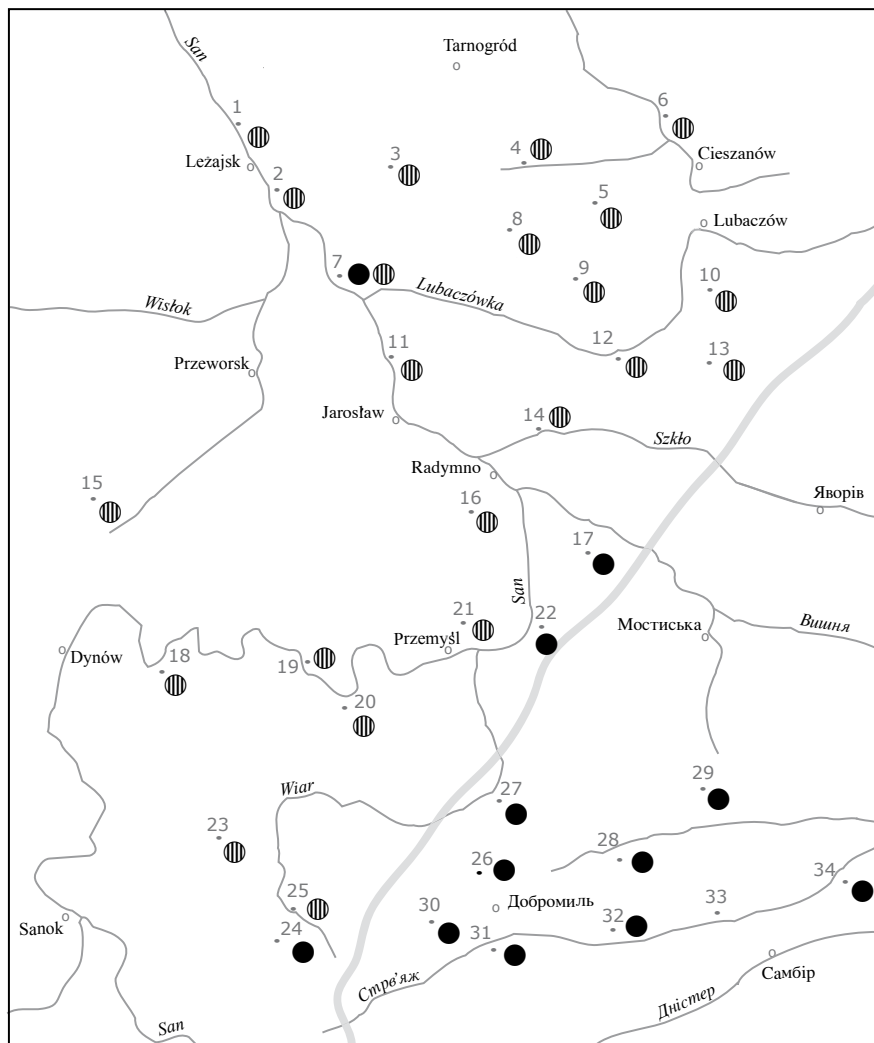
— of the range of the voicing of consonants in the middle of the words (e.g. *stežga*) on the small area northern east of Przemyśl, but also in some words (e.g. *prjaznyća*) appears in the west part of the mapped area.

The wider report about the San dialects with the taking all previous studies and available handwriting materials, with its critical discussion, crosses the confines not only of the present draft, but also of the *Atlas*.

Also it is stay a problem of possible determination of the dialects' borders, decision of the additional criteria of its marking. It is hoped that this can be done soon.

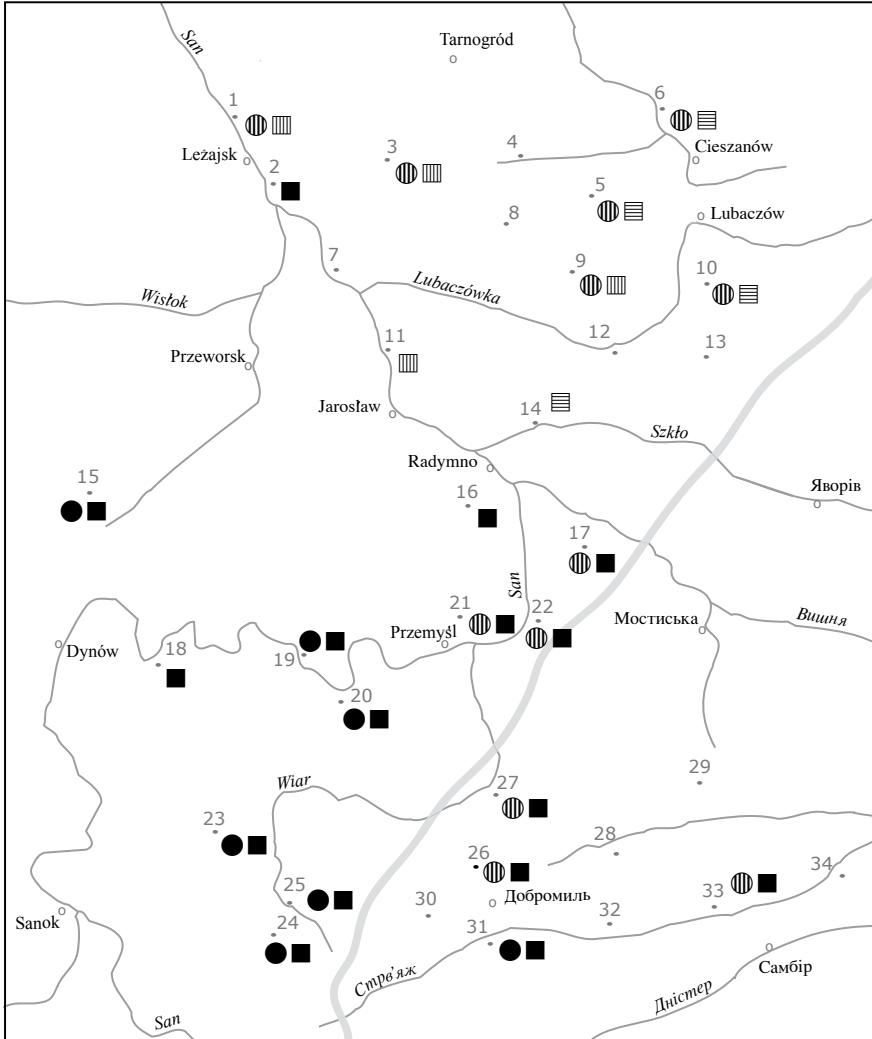
Translated by Oksana Zakhutska

291	<i>os</i> 'a ~ 'osa 'oca' – 'osa'
-----	-----------------------------------

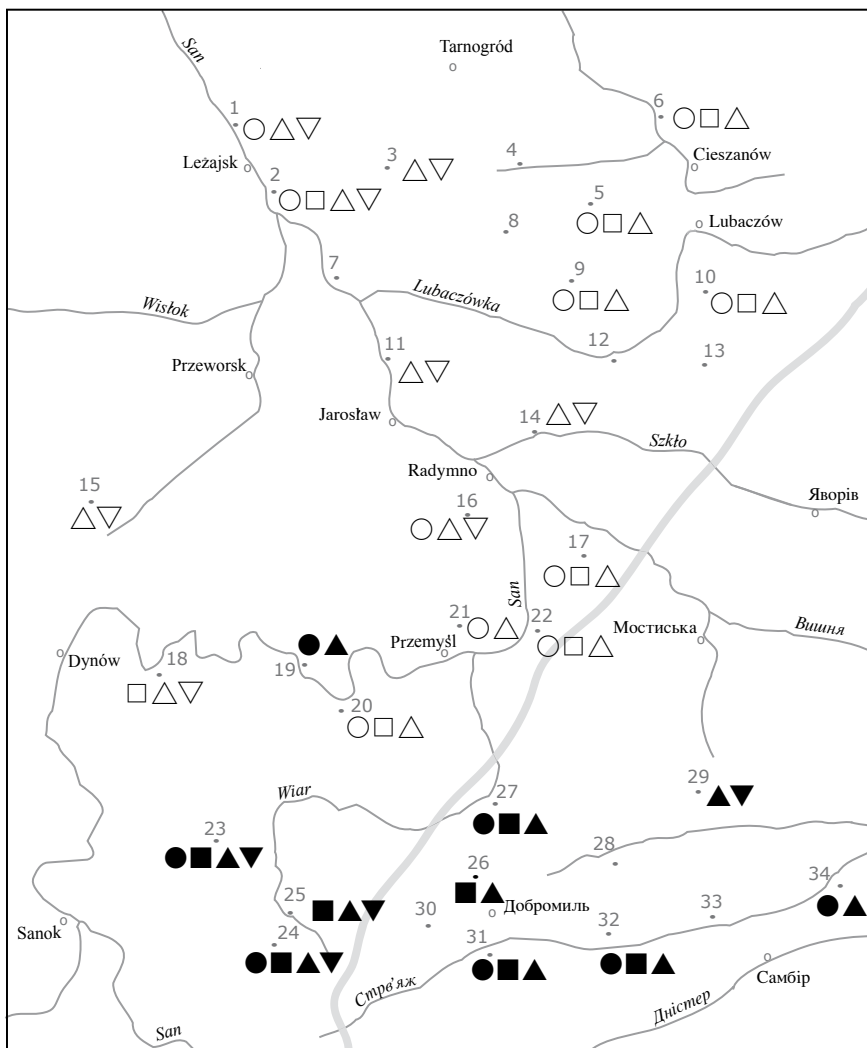

● <i>os</i> 'a	▨ 'osa
----------------	--------

329

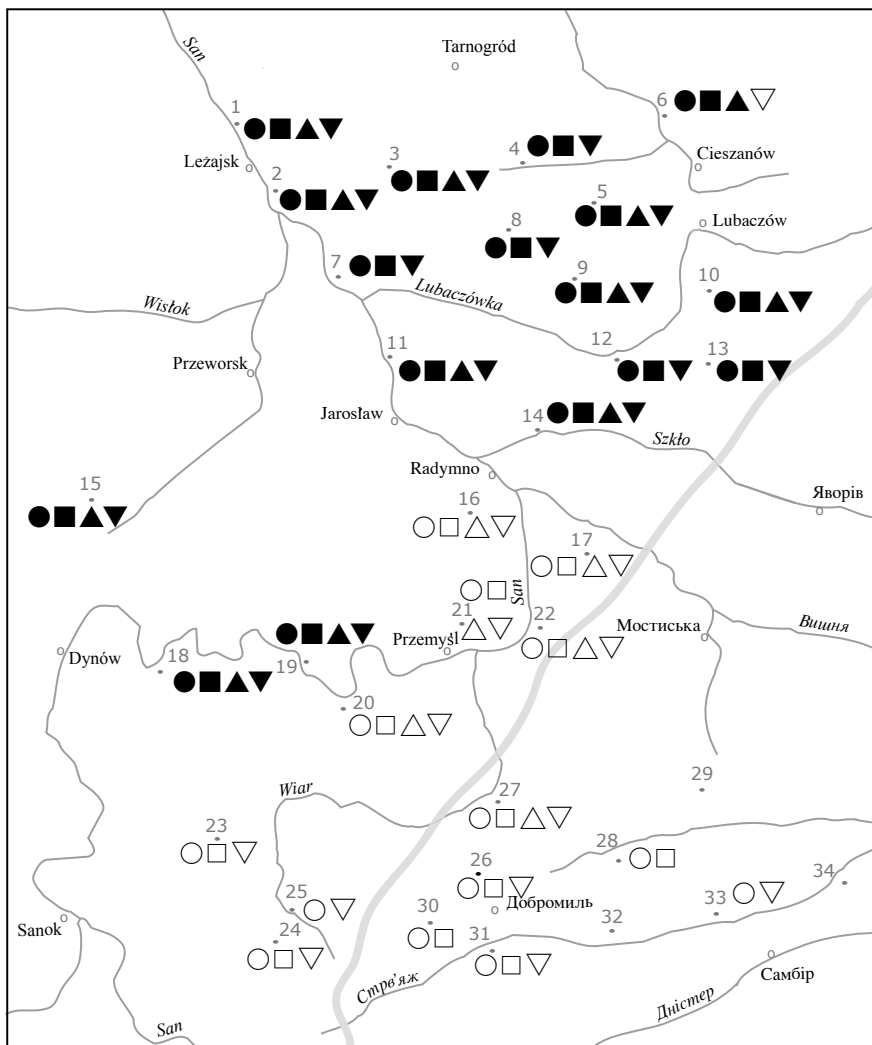
sijka ~ sojka; markitno ~ markotno● *s'ijka*■ *mark'itno*⊖ *s'ojka*▤ *mark'otno*▥ *mark'otni*

344	Infin. <i>pidperty</i> etc. ~ <i>pidperety</i> etc.
-----	---

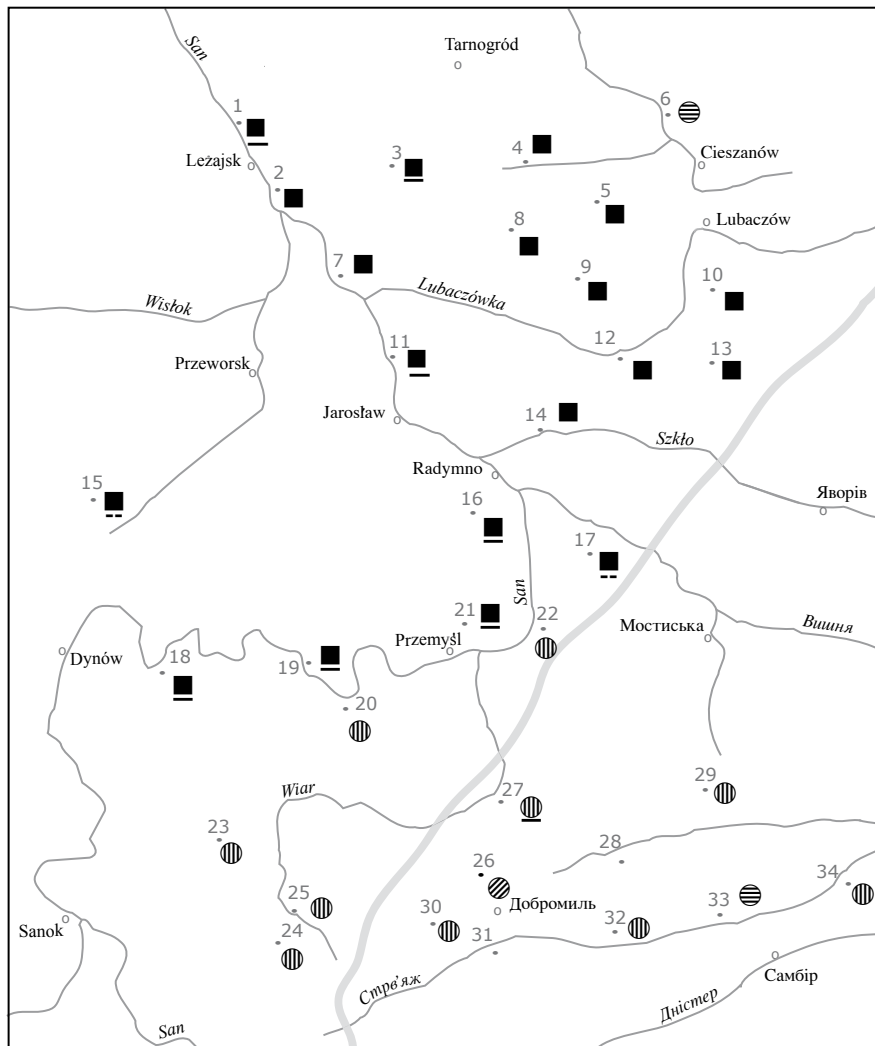

○	<i>pidp'erty</i>	●	<i>pidper'ety</i> etc.
□	<i>(po)t'erty</i>	■	<i>ter'ety</i>
△	<i>(po)d'erty</i>	▲	<i>(po)der'ety</i> etc.
▽	<i>hm'erty</i>	▼	<i>hmer'ety</i>

352

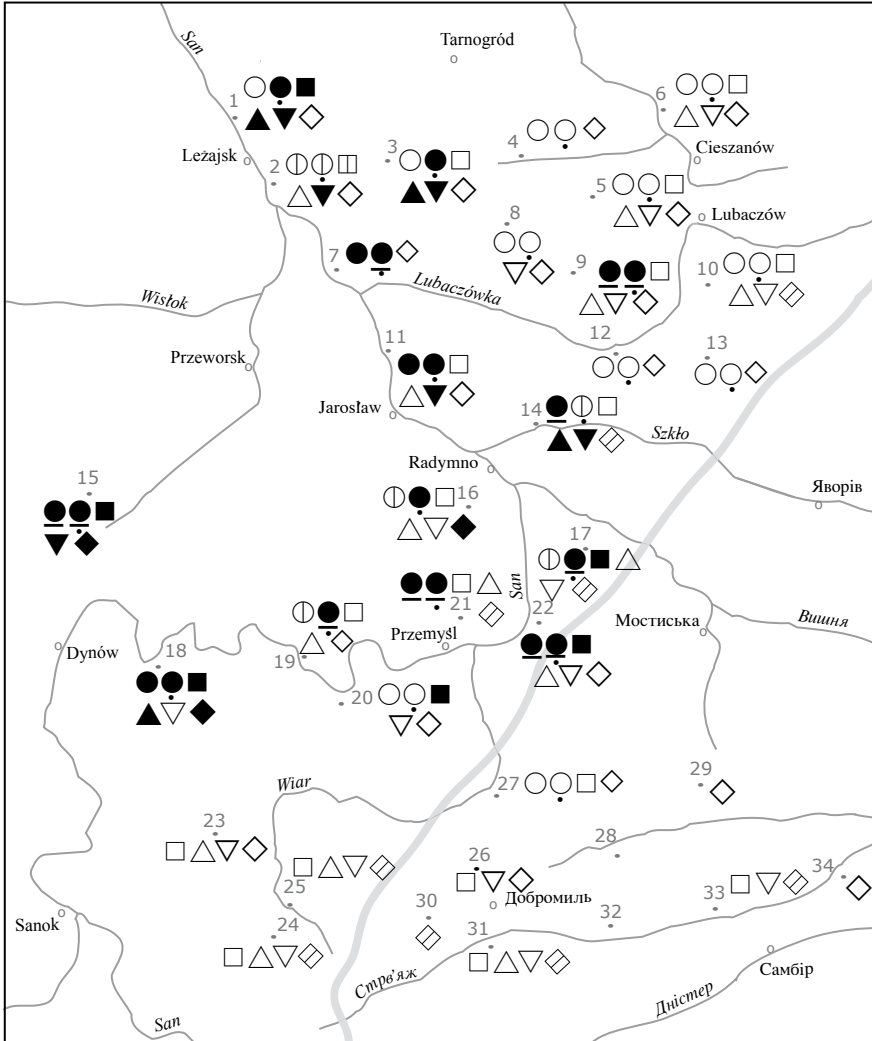
Instr. sg. *dorohom, pšenyćom* etc. ~ *dorohov, pšenycev* etc.● *r'uk'om*○ *ruk'ov*■ *n'oh'om*□ *noh'ov*▲ *dor'oh'om*△ *dor'ohov*▼ *pšen'yćom, pšen'yćem* etc.▽ *pšen'yćov, pšen'ycev* etc.

384	Praet. 1 pl. <i>xodyłysmo</i> ~ <i>xodyłymo</i>
-----	---

⊖ <i>xod'yłyzmo</i>	■ <i>xod'yłymo</i>
⊕ <i>xod'yłysmo</i>	
⊗ <i>m'lyzmo xod'yły</i>	
⊘ <i>xod'yłyżmy</i>	▣ <i>xod'yłymy</i>
	▤ <i>xod'yły my</i>

517	Твердість ~ м'якість губних приголосних перед <i>e</i> (1) Twardość ~ miękość spółgłosek wargowych przed <i>e</i> (1)
-----	--

	<i>ber'u</i>	<i>per'u</i>	<i>ber'eza</i>	<i>p'erec</i>	<i>m'eč'uk,</i> <i>meč' etc.</i>	<i>m'ež'a,</i> <i>m'ež'a</i>
<i>b, p, m</i> (<i>e</i>)	○	◐	□	△	▽	◇
<i>b, p, m</i> (<i>i, y</i>)	⊙ (<i>i</i>)	⊕ (<i>i</i>)	▣ (<i>i</i>)			◇ (<i>y</i>)
<i>ǰ, ǰ', m'</i> (<i>e</i>)	●	◐	■	▲	▼	◆
<i>ǰ, ǰ', m'</i> (<i>i</i>)	◐	⊕				◆